

שער שני
עדויות:
העושים בעברית כשפת תרבות

אל פרשת דרכים? פרויקט בן-יהודה, השפה העברית, החינוך והציבור

אסף ברטוב

“פרויקט בן-יהודה” הוא מיזם התנדבותי שעוסק בהפקת מהדורות אלקטרוניות של יצירות עבריות שהן נחלת הכלל, כלומר שאינן מוגנות עוד בזכויות יוצרים. המהדורות הללו נגישות לציבור באינטרנט, חינם אין כסף וללא פרסומות. המיזם פעיל משנת 1999, ואני עורכו המייסד. אתי עושים במלאכה קומץ עורכי משנה וכמאה וחמישים מתנדבי הקלדה והגהה פעילים. בהיותי עורך הפרויקט, אני קורא את תגובות המבקרים באתר: תלמידים, מורים, חוקרים וקוראים סתם. היות שמדובר בכ-7,000 יצירות ובמספר רב של תגובות בכל שבוע, הצטברו אצלי לאורך השנים רשמים רבים. מסיכום תגובות המבקרים באתר יש ביכולתי להכליל כמה הכללות מנקודת המבט הייחודית שלי, כמי שעד למפגשים של קוראים, תלמידים ומורים בני זמננו עם היצירה העברית של הדורות הקודמים. אני מדבר כאן מעמדה של איש מקצוע או מומחה – אינני בלשן ולא סוציולוג – ומאליו מובן שאין דבריי מושתתים על מחקר כמותי. מדובר במסקנות סובייקטיביות, אף שהן מבוססות על בחינה של כלל התגובות שעורר הפרויקט בכל שנות קיומו. אצביע אפוא על כמה תופעות, כולן חוזרות ונשנות בפניות שמגיעות אלינו, ואתן כמה דוגמאות לכל תופעה. התגובות מובאות כמעט כלשונן, בכמה קיצורים ובטשטוש זהות הכותב.

ראשית, היחס ללשון העברית. אני מכנה את התופעה “ביקור בהיכל”: על אף האופי הלא רשמי של הדואר האלקטרוני, רבים מהפונים אליי בדואר זה, אם כדי להתנדב ואם כדי לשאול שאלה או לבקש בקשה, נוקטים לשון חגיגית, אף מליצית, לפעמים במאמץ ניכר. דומה שעצם עיסוקו של הפרויקט בספרות עברית גורם לכך. הנה כמה דוגמאות (השיבושים במקור):
רצ”ב ההקלדה הראשונה. אני מקווה כי היא בסדר. השארתי את העברית העתיקה על כנה מפאת יופייה.

לא שערתי שייתכן ובקלות כזאת אוכל למצוא את הטקסט [...] אינני מחובבי הז’אנר הוירטואלי, אולם משום ההערכה הרבה שאני רוחשת לפרוייקט הנ”ל – שלדידי הנו תגלית משמחת מעין כמוה ובעלת חשיבות עליונה, אשמח לסייע [...]

קוראים לי [...] ואני מקיבוץ [...]. רציתי לעזור לכם לארגן רשימות מילים של שירים עבריים, ברצוני, אם תאוו לקבל אותי, הוא לכתוב מילים ואף להגות אותם בעזרת מורת

ללשון אשר לה תואר ראשון בלשון והוראה. אם אכן תאוו ורוחי וכתבי מתאימים לכם, אנא צרו עימי קשר.

שלום, שמי [...] וברצוני לומר מספר מילים: 1. ברצוני להביע את התפעלותי לטובה מהאתר. האתר משרת את צרכי, כחובב ספרות עברית, מעל ומעבר כה לחי!! 2. ברשותך ואם אתה יכול ויש באפשרותך, לשלוח לי העתק של השיר "ראי אדמה" של שאול טשרנחובסקי. 3. לעניות דעתי ניתן ורצוי להוסיף, את המסות של נחום סוקולוב. ואני אף מוכן לעזור בהבאת כתבים וקבצי כתבים.

אמנם איני מקלידן מעולה, ואעפ"כ אני מוכן בעתות הפנאי להקליד ממנו. הואל להשיבני דבר, ואם יעלה רצון מלפניך אתחיל בקטנות.

עוד מאפיין של ה"ביקור בהיכל" הוא התפעמות מן העברית של היצירות שבמאגר, לצד קינה מרומזת או מפורשת על "מצב העברית בדורנו":
השארתי את העברית העתיקה על כנה מפאת יופייה. כמה חבל שהיא הולכת ומשתנה [...]

היום לא כותבים כך. ספק עד כמה אנשים יבינו את הביטויים.

תענוג! למה לא כותבים כך היום? רק סלנג ודיבורי יומיום.

דומני שדוגמאות אלו מבטאות יחס מונוליתי לשפה העברית, כלומר היעדר רגישות משלבית וחוסר הבחנה בין רבדים בלשון. הלא כשפרץ סמולנסקין, יוסף חיים ברנר או זלמן דוד לבונטין מגישים דיאלוג, הם בהחלט מחקים במידה רבה סגנון דיבורי, וגם אם יש מלאכותיות מסוימת בבחירת המילים (וגם אם נאלצו הסופרים לתרגם לעברית דיאלוג שדמיינו בידיש או ברוסית), הרי ברוב המקרים עשו זאת בהצלחה. היחס המונוליתי מאפיין רבות מהפניות. מעטים המגיבים שמתייחסים לשפה העברית בצורה דיאכרונית, כלומר רואים בה שפה מתפתחת, שאפשר לזהות בה שלבים ורבדים, ומבינים שיש לתת את הדעת על מקום חיבורו של טקסט מסוים ועל תקופתו כדי לקוראו ולהבינו כדבעי. מגיבים לא מעטים שואלים על מילים, על ביטויים או על התחביר, בלי להביא בחשבון מעתקי משמעות ונוסח ובלי להיעזר בספרות משנית.

כך, למשל, רבים מתקשים להבין מדוע כתב ביאליק "נר של חלב נעוץ שם בפי צלוחית"¹, שכן ההוראה העכשווית "צלחת קטנה" מאפילה לחלוטין על הוראתה

1. ש' אַנְסְקִי, "הדיבוק", בתרגום חיים נחמן ביאליק, פרויקט בן-יהודה, <http://benyehuda.org/bialik/hadibuk.html>

המקורית של המילה - קנקן, כלי קיבול למשקה. ואילו מילים נדירות יחסית, כגון "שֶׁפֶק", על שתי הוראותיה, או "מִשׂוֹאוֹת" (המוכרת מן השורה "והיה הלב למשואות זרים" מתוך "כנרת" של רחל), נתפסות לא פעם כשגיאות הקלדה, והרי המילים הללו מופיעות ברוב המילונים העבריים. עם הביטויים שנראים שגויים למקצת הקוראים נמנים ביטויים תלמודיים, שהיו שגורים בפי רוב רובם של הסופרים העברים עד הדורות האחרונים. למשל, פעמים מספר העירו לנו שהתיבה "מִטְרָפְסִין" היא בוודאי שגיאת הקלדה של המילה "מטפסין", וקוראת אחת השתוממה עד מאוד על הצירוף "מריה דאברהם", שנדמה לה כשרבוב מושג נוצרי לטקסט עברי. קוראים רבים מעירים על כתיב מיושן, על ניקוד חריג (כלומר שלא לפי כללי האקדמיה היום) או על שגיאות-לכאורה. נפוצות במיוחד הערות על מין העצם: על "שֶׁמֶשׁ" במין זכר, על "רחוב" במין נקבה (אצל אורי ניסן גנסין, למשל, וזאת לצד מין זכר!?) וכיוצא באלו.

אינני תמה על כך שאין הצורות הללו מוכרות לרבים - גם לי הן לא היו מוכרות קודם שהתחלתי לעסוק בספרות זו; אני תוהה על ההנחה המובלעת בדבריהם של קוראים רבים שאם אין הם מכירים מילה, או אם מילה נראית להם דומה למילה מוכרת, ודאי הוא שמדובר בטעות, ואינם טורחים להיעזר בספרות משנית ולברר אם אמנם טעות היא. ייתכן שזה מאפיין של עידן האינטרנט, שבו רבים התרגלו להסתפק במאגרים הקיימים ברשת ולא לפנות לכרכים מודפסים - אך המידע הרב הנגיש במאגרים המקוונים אמור דווקא להקל את החיפוש!

אפשר שאחד הגורמים לתופעות הללו הוא היעדרן הכמעט מוחלט של יצירות הספרות העברית החדשה (מראשית ההשכלה ואילך) ממדף הספרים: גשו אל חנות הספרים הקרובה ובקשו את כתבי אחד העם, מנדלי מו"ס או י"ל גורדון, וכל שכן של יוצרים קנוניים פחות, כגון מרדכי דוד ברנדשטטר או נחמה פוחצ'בסקי. במקרה הטוב יכוון אתכם זכר טוב לב לרחוב אחד העם... היעדרן של יצירות אלו מחנויות הספרים נובע בראש ובראשונה משיקולים כלכליים, אך הוא מעורר תהייה: מהי המשמעות התרבותית של אי-זמינות כתביו של גדול המסאים העברים, למשל, ושל היעדרה הכמעט מוחלט של שירה עברית בת יותר משמונים שנה מן החנויות, ולעתים אף מן הספריות העירוניות?

קוראים רבים מאוד מגיבים בהפתעה על המפגש עם התרבות העברית של הדורות הקודמים. שוב ושוב אנו מקבלים מכתבים נפעמים, נרגשים, תמהים, מלאי שבח והלל ליצירות. בתגובות הללו בולטת החזרה על השורש דה"מ לנטיותיו, וכן על הביטוי "עבודת קודש":

נכנסתי במקרה, הצצתי ונפגעתי בעיניי, סונוורתי מהאור לשכולם [צ"ל: שלכולם] נגיש /

2. ב"אצל" נוקט גנסין "רחוב" במין זכר, וב"בינתים" במין נקבה. ראו בפרויקט בן־יהודה, <http://benyehuda.org/gnessin/etsel.html>; <http://benyehuda.org/gnessin/beynotayim.html>

נפעמתי מהפשטות, מהמגע הרגיש. כל הכבוד, ישר כוחכם על מלאכת הקודש, תודה על האתר המדהים.

אני בטוח שאתם שומעים את זה כל הזמן, אבל זוהי באמת עבודת קודש (תרתי משמע), ועם יעילות וסיפוק מדהים.

שיטוטי בדפיו של פרויקט בן יהודה הביאו אותי לספוק כפיים בתדהמה. מעשה גדול ורב אתם עושים, ואני כולי פליאה והערכה.

רבים מן הקוראים גם מופתעים להיווכח בעושר הנושאים שבהם עוסקת ספרות זו, בגמישות הלשונית שלה וברעות הלא קנוניות המובעות בה (כגון דעות אנטי-ציוניות או לא ציוניות, או קריאות לרפורמה בדת האורתודוקסית מצד משה ליליינבלום). נראה שההפתעה נובעת לא רק מחוסר היכרות עם היצירה העברית, אלא גם מדעה קדומה – כאילו ספרות זו עבשה וטרחנית, ועל כולה אבד כלח. תפיסה פשטנית וא-היסטורית של הספרות העברית ניכרת גם בתלונות חוזרות ונשנות על הייצוג המועט של הנשים במאגר היצירות של הפרויקט: למה ממשיכים להדיר נשים משורות?

ברצוני להסב את תשומת ליבכם למספרן המועט של הנשים היוצרות באתרכם.

יצוין שהטקסטים הראשונים שהגיש הפרויקט לציבור היו שירי רחל בלובשטיין, וכן שאנו משתדלים להעלות לאתר את כל כתבי היוצרות העבריות שנמצאים ברשות הציבור; אך אין בכוחנו לשנות את היחס המספרי בין המינים בתולדות הספרות העברית...

לצד הנימה המקוננת שהזכרתי על מצב השפה, ניכרת גם נימה נוסטלגית. כמה וכמה קוראים כתבו לנו שהם נכנסים לאתר מתוך נוסטלגיה צרופה, כלומר קריאתם אינה קריאה לשמה אלא קריאה מתרפקת על גרסא דינקותא או על תור זהב – מדומיין במידה רבה – של תרבות עברית. יש גם קוראים המשווים בין "אז" ל"היום" ומציבים הקבלות פוליטיות ואידיאולוגיות למיניהן. גם כאן הנימה מקוננת ונוסטלגית, והיא נראית לי כמיוסדת על אשליה.

עוד מעניין לציין שהתרבות העברית מקושרת בעיני רבים לממסד. לא פעם שואלים אותנו אם מאחורי הפרויקט עומד אחד ממשרדי הממשלה. הגילוי שמדובר ביוזמה של מתנדבים, שלא רק שאינם "ממונים" על התרבות העברית, אלא אף אינם בהכרח בעלי השכלה אקדמית בתחום, שב ומפתיע את המבקרים באתר ואת המאזינים להרצאותינו. אני מסיק מכך שבקרב חלקים בציבור ישנה ציפייה, אולי אפילו לא מודעת, שהממסד יקבל על עצמו אחריות להבטיח שהתרבות העברית

תהא נגישה ונוכחת.

תופעה אחרת שנצפתה היא מה שאני מכנה "תסמונת האחראי". מעשה בשדרן רדיו ותיק, שלפני כעשור הבטיח מעל גלי האתר שהוא עומד להעלות לשידור את "האחראי על האינטרנט"... בהיותי עורך פרויקט בן־יהודה, שבו מאגר של כתבי ביאליק, גנסיין, רחל, ברנר ועוד, נוכחתי שהפכתי להיות "האחראי על ביאליק", "האחראי על גנסיין" ועוד, בעיני אנשים רבים מאוד... הדבר מתבטא בפניות מפניות שונות, מהארץ ומרחבי העולם, שמתקבלות בתיבת הדוא"ל שלנו - לא רק מיהודים ואף לא רק מקוראי עברית: בקשות מתלמידים לעזרה בשיעורי הבית, שאלות ביבליוגרפיות או ביוגרפיות, בקשות לביאורי מילים או לאקספוזיציה על תקופות, זרמים ומוטיבים בספרות העברית, ועוד כהנה וכהנה. גם בכך אני רואה סימן לשחיקה במעמד של מקורות משניים מודפסים ולשאפה למצוא פתרונות ברשת, בכל מחיר. לנוכח זה, דומני שהמיעוט היחסי של חומר העיון והרקע הנגיש בחינם במרשתת (ובכלל זה היעדרו של מילון עברי-עברי - בעיה שפרויקט בן־יהודה מתעתד לפתור בשנים הקרובות) יש בו כדי לרדד את רמת השיח והמחקר על התרבות העברית, ואולי יש לתת על כך את הדעת. לנוכח האמור לעיל, אני מבקש להציג על סמך ניסיוני - מנקודת מבטי המוגבלת, ולא בתוקף מחקר כמותי מדעי - את המסקנות האלה:

- לתרבות העברית יש דורשים.
- רוב התרבות העברית בלתי נראית; היא חסרה את מה שאדם ברוך כינה "סוכני זיכרון".
- לרבים מדורשיה (ואולי לרובם?) אין כלים שיאפשרו להם להתמודד עם היצירות מבחינה עיונית או להפיק מהן הנאה שלמה, ואף אין מקור מובהק ואיכותי לרכישתם.
- תפיסת השפה העברית בקרב רבים מעוותת, חסרה, פשטנית ומגבילה.
- לעתים השפה, וגם התרבות, מקודשות עד כדי ניכור או התבטלות.
- באינטרנט מופיעים רוב תוצריו של העיון והמחקר החוץ-אקדמי, וחלק ניכר מתוצרי המחקר האקדמי; במידה הולכת וגוברת, מה שאינו נמצא באינטרנט כאילו אינו קיים.

כמי שעוסק בלימודים קלאסיים ובהוראת הלשונות הקלאסיות (רומית ויוונית עתיקה), אבקש להעלות הרהור חותם על חינוך, לשון ותרבות, ואגב כך לבאר את כותרת מאמרי: "אל פרשת דרכים?". בימי הביניים המאוחרים ובתקופת הרנסנס נהגה שיטת חינוך ששאבה את השראתה מן העידן הקלאסי, ושמה **טְרִיַוְיָוּם**. הפירוש המילולי של המילה הרומית הזאת הוא "צומת של שלוש דרכים", והכוונה הייתה לשלושה ענפים של חינוך שמשלבים זה עם זה או מצטלבים זה בזה: **דְקוּקָה**, **לוגיקה ורטוריקה**. המצדדים בשיטה סברו ששלושת הכישורים הללו - שהם שלוש

אומנויות לשוניות – הם הבסיס הנאות לכל למידה ולכל מקצוע שילמד הנער³ או יעסוק בו בבגרותו.

הרקדוק שנלמד היה דקדוקה של הלשון הרומית, לשון התרבות והמדע דאז, ומתכונת הלימוד ומטרותיו היו דומות למדי לאלו של מקצוע הלשון במערכת החינוך הישראלית. אלא שהרומית לא הייתה שפת אמם של הנערים; זו הייתה שפה שנייה בעבורם, גם אם את שפת אמם על פי רוב לא ידעו לכתוב כלל, ואף לא נזקקו לכך. היותה של הרומית שפה שנייה תרם ליצירת מרחק קוגניטיבי ולהעסקת מוחם של הנערים בשאלות של תרגום (מלשון המחשבה הטבעית אל הרומית כדי לחבר משפט, ולהפך כדי לקורא ולהבינו⁴), של לקסיקון, של הברלי משמעות ונימה בין מילים מקבילות בשתי השפות ועוד. אם כן, לימוד הרקדוק לא רק עורר את קליטתה של השפה הרומית ואת יכולת הביטוי בה, אלא גם פיתח את האינטליגנציה הלשונית של התלמיד, כלומר את רגישותו לטיבן של שתי לשונותיו ולטבעה של שפה בכלל.

עם זאת, שיטת הטרוויוזם גורסת שבד בבד עם לימוד הרקדוק, ולמעשה מרגע שהונחו היסודות הרקדוקיים, יש ללמוד גם לוגיקה, או דיאלקטיקה⁵, שהיא תורת צירופם של מילים ומשפטים לכדי טיעונים, כלומר לכדי טענות וביסוסן. את לימודי הרקדוק ליווה תרגול מעמיק ומתמשך בלוגיקה, שבמסגרתו נדרשו התלמידים לפתח טיעונים, לנתח את טיעוני זולתם וכן לאתר פרכות ולהימנע מהן. תרגול זה אף היה כר לתרגול הרקדוק עצמו, שכן כלי חשוב שמשמש את הלוגיקן הוא בירורם של מושגים וזיקוקן של הגדרות והבחנות מדויקות יותר ויותר – עוד אמצעי לפיתוח האינטליגנציה הלשונית של התלמיד.

לאחר שהונחו יסודות הלוגיקה החלו לימודי הרטוריקה, כלומר אומנות הנאום והשכנוע – לצד לימודי הלוגיקה והרקדוק. הרטוריקה עניינה צירוף משפטים לכדי פסקאות, וצירוף פסקאות לכדי חיבורים רצופים, ומעל לכול – בחירת המילים והמשפטים היעילים, כלומר אלו שיפעלו באופן הרצוי על השומעים. התלמיד נדרש לחבר חיבורים בסוגות שונות: נאום מדיניות, נאום שבח או גינוי, הרצאת ידע ועוד. הרטוריקה נדרשה גם לצד הסגנוני של השימוש בלשון, כלומר לאומנות הניסוח. אומנות זו עשויה כמובן להתפתח ללא גבול, על פי רגישותו הלשונית ותכונתו האמנותית של התלמיד.

לימוד שלוש אומנויות הלשון צייד את בוגר לימודי הטרוויוזם בכלים לקליטה

3. היות שבחברה האירופית של ימי הביניים מדובר, חינוך זה היה זמין לתלמידים ממין זכר בלבד, ורק לאלו שהוריהם או הממסד ייעדו אותם לרכישת מקצוע "חופשי", לכמורה וכיוצא בזה.

4. התרגום הזה נעשה במוחם לפחות עד שרכשו יכולת חשיבה בשפה הרומית, אם רכשו יכולת כזאת.

5. אין לבלבל מונח זה עם המונח הפילוסופי המאוחר שטבע גיאורג ו"פ הגל, שמונח ביסוד תורתו של קרל מרקס.

ולבטיי של רעיונות, לניסוח, לניתוח ולהערכה של טיעונים ולשכנוע או עינוג של קהל. כישורים אלה נתפסו כבסיס ההשכלה בעת ההיא, ורבים מהישגי הרנסנס בתחומי התרבות והמדע מושתתים על שיטה זו.

שיטת הטריטוריום עולה בדעתי לא פעם כשאני מהרהר בתופעות ובמסקנות שתיארתי לעיל בדבר העברית כשפת תרבות. הוראת הלשון שהייתה נהוגה בעת שהייתי תלמיד במערכת החינוך ועד לפני שנים מעטות, למיטב הבנתי, כללה דקדוק עברי, הבעה עברית ולימוד שפה זרה אחת או יותר (והראשונה שבהן היא אנגלית). בשלושת המקצועות הללו, הישגיהם של בוגרי מערכת החינוך נראו ועודם נראים לי דלים, ולא באשמת התלמידים: תוכנית הלימודים, הדרישות ושיטת ההוראה (הפרונטלית בעיקרה) – באלו לדעתי האשם. מחיבורה של מזל שיניאק בספר זה למדתי שפוחתה תוכנית לימודים חדשה שעושה כעת את צעדיה הראשונים, ומעיון קצר בתוכנה התרשמתי שמדובר בצעדים בכיוון הנכון. שיניאק טוענת, לדעתי בצדק, כי גם יחס החברה ללשון העברית, כלומר היוקרה המעטה המיוחסת לה, משפיע לרעה על הישגי התלמידים. החברה הישראלית אינה נוהגת כקהילת שפה חפצת חיים. ואולם קל הרבה יותר לשנות את תוכנית הלימודים מלשנות את החברה ואת יחסה לעברית.

אני סבור כי נוסף על הוראת הלשון שנהגה בעבר, או במקומה, ונוסף על מה שמציעה התוכנית החדשה, ראוי להעניק חינוך לשוני מקיף ומתמשך לתלמיד העברי, מבית הספר היסודי ועד התיכון, ואף בחינוך הגבוה. או אז יצאו נשכרות הן השפה והן התרבות העברית. חינוך לשוני כזה יראה בשפה רב־מערכת. הוא יעסוק בחקירה סינכרונית ודיאכרונית של הלשון העברית ויבחן אותה לתקופותיה, לרבדיה ולמשלביה השונים, וכן יבחן סוגיות כגון יחסיה עם לשונות העולם, לוגיקה ברמות שונות, מינוח ותרגום, סוגי כתיבה, מושג הסוגה והסוגות השימושיות והאמנותיות. דומני שהמלצות דומות – הבחנה בין משלבים וסוגות, שכלול התפיסה הדיאכרונית של השפה ועוד – יש גם בהצעתה של צביה ולדן בספר זה לתיקון ההכשרה הלשונית המוענקת בגני הילדים. אי־אפשר להעניק חינוך כזה בתנאים הקיימים היום – לא מבחינת מספר השעות, לא מבחינת שיטת ההוראה ולא מבחינת כישורי המורים – ואין טעם לנסות לעשות זאת. אך אם יחליט הציבור הישראלי שתורתו ולשונו חשובות לו די הצורך, ימצא התקציב ותתאפשר הרפורמה. ואולי צדק ביאליק כשאמר, לפני כתשעים שנה, "כל העבודה החשובה הזו – עבודת החינוך והספרות – היתה תלויה בהתנדבותם של יחידים".⁶

6. חיים נחמן ביאליק, "על התרבות העברית", פרויקט בן־יהודה, <http://benyehuda.org/bialik/dvarim06.html>